

55. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) Колективна наукова монографія у трьох частинах / [Відп. ред. докт. іст. наук, проф. В.Г. Сарбей]. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – Ч. 3.
56. Урилов И.Х. История российской социал-демократии (меньшевизма) / И.Х. Урилов. – М.: Собрание, 2005. – Ч. 3.
57. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах правобережної України): Монографія / О.М. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007.
58. Федьков О.М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905-1907 роки: автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01. «Історія України» / О.М. Федьков. – К., 1993.
59. Федьков О.М. Селянство в українському національному русі // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія / [Відп. ред. докт. іст. наук, проф. В.Г. Сарбей]. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994.
60. Швидкий В.П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890-1930-ті рр.) / В.П. Швидкий. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002.
61. Шелохаев В.В. Либеральная модель переустройства России / В.В.Шелохаев. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1996.

In a report the analysis of modern Ukrainian and foreign historiography in the study of agrarian question in the Ukrainian public-political mind of Naddnipyanska Ukraine at the end XIX – beginning of XX cent. is done.

Key words: agrarian question, historiography, public-political idea, Ukrainian historiography, foreign historiography, political party, peasantry.

Отримано: 1.11.2009

УДК 930.2

І. В. Дробна

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ЛИСТІВОК: ЕТАПИ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОЦЕДУРИ

У статті зроблена спроба узагальнення основних прийомів і методів джерелознавчого аналізу документальних листівок, репрезентованих у спеціальній літературі.

Ключові слова: документальна листівка, фотолістівка, історичні джерела, колекціонер, філокартер.

На сучасному етапі розвитку історичної науки особливого значення набуває виявлення і введення до наукового обігу нових видів історичних джерел, що раніше залишалися поза увагою дослідників, зокрема, такого виду зображальних джерел, як документальні листівки. Під «листіркою» чи «відкритим листом» у спеціальній літературі розуміють зображальне видання встановленого формату, в якому лицьовий бік містить репродукцію чи фотографію, а зворотній чи адресний призначений для поштового повідомлення і тексту, що пояснював зображення. Різновидом листівки є «документальна листівка» чи «фотолістівка», в основі яких лежать фотографії [7, с.3]. Водночас термін «видова фотолістівка» трактується як різнопланове сюжетне зображення, створене фотографом чи художником [16, с.30].

Дослідження документальних листівок у спеціальній літературі проходило за такими напрямками: по-перше, вивчення відкритих листів

як виду поштової кореспонденції й об'єкта колекціонування (Н. Тагрін [14], Є. Файнштейн [16], Я. Беліцький та Г. Глезер [1], М. Забочень [5]); по-друге, аналіз листівок, як друкарської продукції і твору графічного мистецтва (А. Сідоров [13], А. Радіонова [12]); по-третє, визначення інформаційної цінності документальної листівки як історичного джерела (А. Ларіна [7], С. Медведєв [8], В. Телеш [14], П. Позняк і С. П'ятериков [10]). Для вчених-істориків найбільший інтерес становлять праці, присвячені прийомам і методам роботи з документальними листівками як джерелом. Так, поряд із характеристикою загальних етапів дослідницької процедури, окресленої І. Ковальченко [6] та Л. Мельником [9], Є. Євграфов виділив такі складові аналізу фотодокументів: по-перше, їх переклад на «мову слова»; по-друге, порівняння та співставлення їхнього інформаційного потенціалу з іншими документами [4, с.5]. Л. Пушкарьов відзначив важливість залучення різноманітних джерел в якості доповнення до фотодокументів і застосування порівняльного аналізу [11, с.204-205]. На жаль, питання дослідницької процедури щодо документальних листівок не стали предметом спеціального вивчення українських учених.

Досвід роботи з документальними листівками, накопичений істориками, філокартистами, мистецтвознавцями, дозволяє визначити основні прийоми їх джерелознавчого аналізу. Насамперед, слід пам'ятати, що вони були різновидом поштової кореспонденції. З цією соціальною функцією пов'язані особливості джерела, виражені в наявності своєрідного поштового формуляра: дві сторони (адресна та ілюстративна), наявність «рамки» для поштових марок і спеціальних відміток, розділової смуги, відміток дозволу цензора про друк, видавничого знаку та ін. Тому при роботі з відкритими листами, як і при аналізі матеріалів приватного листування, обов'язковими є знання історії розвитку поштової служби на українських землях Російської та Габсбурзької імперій. Так, інформація про введення самого виду відкритих листів як виду поштової кореспонденції, різні зміни в їх зовнішньому оформленні допомагають у вирішенні багатьох важливих питань, пов'язаних з аналізом цих історичних джерел.

Аналіз документальних листівок включає наступні етапи: 1) «підготовчий етап», який полягає у вивченні історичної епохи, обставин їх появи та виявленні листівок; 2) відбір джерела з його наступною класифікацією, систематизацією й типологізацією; 3) джерелознавчий аналіз документа шляхом зовнішньої та внутрішньої критики.

Так, під час першого («підготовчого») етапу, слід пам'ятати, що виникнення і поширення ілюстрованих відкритих листів у Московській державі пов'язані з останнім десятиріччям XVII ст., а розквіт документальної листівки припадає на початок 1900-х рр. Подібна поінформованість щодо різних фактів з історії філокартії дозволяє дослідникові вжитися в конкретну історичну епоху й зрозуміти особливості функціонального призначення цих історичних джерел [7, с.53].

Під час виявлення джерел, як правило, постає проблема відсутності спеціальних довідкових видань і каталогів, що фіксують їхній репертуар, кількість й місцезнаходження. Відтак, виникає можливість залучення як опублікованих репродукцій листівок кінця XIX – початку XX ст., так і оригінальних джерел, що зберігаються в архівосховищах, музеях, відділах

естампів наукових бібліотек. Відповідно до поставлених завдань постає вибір або обмежитись невеликою кількістю документальних листівок, або ознайомитися з максимальною доступним їх масивом. У першому випадку складність полягає у виявленні і ознайомленні з виданнями опублікованих листівок, оскільки, тематичні альбоми центральних і регіональних видань не завжди надходять до наукових бібліотек. Крім того, в них рідко подаються посилання на музейні чи приватні зібрання документальних листівок, а тому в основній своїй масі науковець позбавлений можливості орієнтуватися в інформації, що його цікавить. На сьогодні укладено каталоги лише кількох державних філократичних зібрань Москви і Санкт-Петербурга, вміщені в довіднику М. Забоченя [5, с.21]. На жаль, не існує узагальнених даних щодо зібрань документальних листівок в Україні.

При роботі з філокартичними колекціями державних, муніципальних та інших установ необхідно враховувати особливості їх комплектування, зокрема, недостатню репрезентативність фондів державних і комунальних музеїв і бібліотек. У зв'язку з цим важливого значення набуває ознайомлення з листівками приватних колекцій або фондів букіністичних магазинів. За слушними зауваженнями Є. Євграфова, однією з умов ефективної роботи з цим видом історичного джерела є «залучення всього масиву матеріалів у вичерпній повноті» [4, с.5,25].

На етапі відбору і первинного ознайомлення з документальними листівками обов'язковою є фіксація всіх відомостей, вказаних на обох сторонах відкритого листа, що можуть розкрити свій інформаційний потенціал на подальших етапах. Водночас, при їх аналізі постає проблема класифікації, (чи систематизації) документальних листівок. Існуюча серед філокартистів класифікація базується на принципах поділу ілюстрованих відкритих листів на документальні і художні, але дискусійними залишаються питання систематизації листівок у середині цих двох типів [7, с.56]. Одна зі спроб класифікації художніх листівок була зроблена А. Родіоною [12]. Є. Євграфов класифікував документальні листівки за змістом і характером фіксованих об'єктів і поділив їх на подієві, що зображали окремі моменти подій або фактів суспільного життя; видові, які фіксували зображення окремих предметів, місцевостей, явищ природи та портретні – зображення одного або декількох осіб [4, с.18].

Крім того, трапляється чимало листівок, що не відносяться до жодної з цих класифікаційних категорій – документальних або художніх. Так, у листівках, випущених Північним художнім видавництвом, одночасно присутні намальовані сюжети і фотозображення. Існують поштові картки, до яких можуть бути зараховані більшість раннях листівок, де видові сюжети комбінувалися з художніми елементами, а тому їх можна класифікувати як сувенірні поштові картки. Найчастіше при зберіганні чи публікації фотолістів колекціонери і музейні працівники, як правило, орієнтуються на топографічний і хронологічний принципи класифікації [7, с.57].

Відтак увесь масив документальних листівок доцільно систематизувати за хронологічним і тематичним принципами. Крім того, при роботі з останніми можна спиратися на принципи систематизації, що відповідають поставленим завданням. Наприклад, дослідивши комплекс видових листівок Києва, філократи виділили 20 тематичних груп документальних

листівок за конкретними тематичними зображеннями: загальні види, вулиці і майдани, пам'ятники і окремі будівлі, готелі, театри, видовищні споруди, учбові заклади і лікарні, Києво-Печерська лавра, монастирі, церкви та ін. [3, с.80-81]. Також при систематизації масиву листівок можна використати інші принципи: видавництво, час, і місце видання, техніку друку тощо. Так, залежно від техніки друку, листівки поділяються на ті, що друкувалися з оригінальних негативів та фотографій-репродукцій. Така особливість може свідчити про видавництво, тираж і рік видання. Оригінальна фотографічна листівка має глянцево покриття, а фотознімок, проявлений прямо на бланк, з поштовою листівкою на звороті. Як правило, такі зразки випускалися невеликими фотоательє і незначним тиражем; вони відрізнялися від виданих листівок великих фірм і видавництв характером підписів (зазвичай рукописні, виконані білою фарбою на негативі). У свою чергу, листівки, надруковані за способом фототипії, не мали глянцевого покриття оригінальної фотографії і для них характерна менша чіткість у відтворенні деталей, порівняно з оригінальними фотолістівками.

При роботі із чималою кількістю документальних листівок дослідникам рекомендується розрізняти їх серії, на що вказують однакове оформлення зворотньої (адресної) сторони, зазначення видавництва, номера в серії, колірне вирішення елементів поштового формуляра, стилістичне оформлення лицьової сторони та ін. Інколи, на початковому етапі пошуку і виявлення листівок, автор може зіткнутися з цілим рядом «односюжетних» серій, число яких, як правило, скорочується в процесі роботи. Наприклад, порівняно легко складаються серії листівок, видані І. Селінім, фірмою Шерер, Набгольц і К, фототипією К.Фішера та ін. [7, с.58] Так, серія поштових листівок, виданих фототипією К.Фішера і присвячених пам'яткам Москви за номерами 101-165, відрізняється оригінальними красвидами, на адресному боці більшості з яких зазначена назва об'єкта [1, с.91].

Після відбору, систематизації і класифікації документальних листівок, проводиться їх аналіз. Передусім, слід визначити інформаційну цінність джерела по суті досліджуваної проблеми шляхом проведення джерелознавчого аналізу за схемою зовнішньої і внутрішньої критики. Щодо документальних листівок, зовнішня критика полягає в аналізі їх походження, визначення об'єкта зображення, датування, авторства, з'ясування передумов створення, а також зовнішніх ознак документу, зокрема, поштових знаків, паперу, почерку. Все це дозволяє встановити достовірність документальної листівки. Крім того, під час цієї процедури обов'язковим є вивчення історії епохи і її художніх канонів. Зокрема, потрібно відповісти на питання: чому зафіксовані та видані листівки присвячені даній події або архітектурній пам'ятці? Слід пам'ятати, що основною метою багатьох друкованих видань була їх комерційна реалізація, що визначало і навіть обмежувало видавця і фотографа у виборі сюжету. Водночас, документальні листівки відображали певні художні тенденції епохи, смаки публіки, популярність об'єктів зйомки [7, с.57-58].

Визначення часу видання документальної листівки є важливою процедурою джерелознавчого аналізу. Потрібно з'ясувати не тільки дату випуску конкретної листівки або цілої серії, але й визначити дату створення фотографії конкретного опублікованого зображення. Важливим прийомом

визначення датування є вивчення характерних особливостей поштового формуляра за допомогою штемпеля реєстрації, що свідчить про час надходження відкритого листа або поштової картки. При цьому, потрібно враховувати наступні чинники: оформлення зворотної сторони поштового бланка, поштових штемпелів, аналіз зображення лицьової сторони відкритого листа. Визначити дату випуску легше, оскільки найчастіше вказувалася на самих бланках. Наприклад, видавництво «Шерер, Набгольц и К^с» ставило їх на ювілейних видавничих знаках.

Існує спосіб датування на підставі зовнішніх ознак оформлення листа: наявність вертикальної розподільної смуги, назв. Так, виходячи з еволюції поштового бланка початку ХХ ст., основними датами «рубежів» є 1904 рік – введення розділової смуги на зворотній стороні відкритих листів в європейських країнах і 1909 рік – поява напису «поштова картка». Дати, проставлені на поштових штемпелях, визначають верхню межу видання, тобто дату, не пізніше за яку листівка могла вийти з друку. Але цей спосіб не завжди успішний по відношенню до листівок 1910-х рр., коли на них співіснували обидва варіанти написів – «відкритий лист» і «поштова картка», або ж взагалі були відсутні. Зокрема, листівки із зображенням картин російських художників-футуристів, віддруковані в 1912 р. у типографії В. Ріхтера, мали напис «відкритий лист».

Датування листівок можна визначати за допомогою тексту повідомлення на листівках, або ж поштових відміток на початку чи в кінці тексту, що передбачав епістолярний етикет [7, с.60]. Крім того, дослідження мальованих і фотографічних сюжетів допомагає більш точному датуванню відкритих листів. Так, знання з історії архітектури міста дозволяють досить чітко датувати зображення на листівках. Тому, виходячи з особливостей оформлення листівок, видання Д. Хромова і М. Бахраха (на зворотній стороні бланка віддрукований надпис «Поштова картка»), А.М. Ларіна спочатку датувала їх «після 1909 року», а подальший аналіз сюжетів на лицьовій стороні карток (зображення пам'ятників імператору Олександрові III і генералу М.Д. Скобелєву, музею імператора Олександра III, відкриті в Москві тільки в 1912 р.) дозволив уточнити час видання – «після 1912 р.» [7, с.61]. Але, на значній частині зображень документальних листівок зафіксовано будівлі та пам'ятники, споруджені задовго до початку випуску ілюстрованих відкритих листів, що умовно можуть бути названі «нейтральними». Подібні ознаки можуть бути визначальними для датування листівок. Крім того, за спостереженнями А.М. Ларіної, дата видання листівки може істотно відрізнитися від датування її змісту, оскільки нерідко видавці використовували фотографії 10-20-річної давності, інколи траплялися друкарські помилки в назвах відображених об'єктів, публікували перевернуті зображення тощо [7, с.61]. При датуванні відкритих листів важливе значення в окремих випадках мають написи-тексти: письмове повідомлення, поставлена дата, аналіз згадуваних в тексті подій, особливо тоді, коли листівка пересилалася в конверті і не мала штемпельної реєстрації.

Під час зовнішньої критики велике значення має аналіз усіх питань щодо авторства зображення листівки. Отримання відомостей про автора, біографію фотографа, етапи його творчої діяльності допомагає не лише у визначенні обставин створення джерела, але й при з'ясуванні інформа-

ційної цінності джерела. А. Вартанов вказував на два основні чинники, в яких виявляється особа фотографа – його «авторське вторгнення в документальний матеріал»: вибір предмета та моменту документування [2, с.27-29]. Питання авторства не обмежуються знаннями творчої діяльності фотографа – безпосереднього автора. Також важливим є виявлення замовника документальної листівки, в ролі якого може виступати як особа, так і окрема установа або громадська організація. Але складність даної процедури полягає в тому, що діяльність більшості видавництв і друкарень, особливо іноземних, залишається не дослідженою щодо їх друкарської продукції. Тому необхідно звернути увагу на діяльність видавництва або друкарні, що видавала документальні листівки на основі фотографічних знімків. Важливим питанням є визначення видавництва, що випустило листівку, яке може бути частково вирішено шляхом виявлення й атрибуції видавничих знаків і скорочень. Видавничий знак був не лише елементом художнього оздоблення відкритої листівки, але й відіграв роль торгової марки, яку можна визначати за спеціальними довідниками зразків видавничих марок. Подібні довідкові видання істотно полегшують роботу фахівців, особливо дослідників-початківців. Чималу допомогу в характеристиці діяльності видавництв, визначенні термінів їх роботи надають довідники щодо окремих міст, наприклад, «Вся Москва», «Весь Петербург». Вказана в них інформація допомагає визначити, де і коли була розпочата і припинена діяльність певної друкарні або підприємця з видавництва листівок, локалізувати адреси закладів [7, с.63].

Надзвичайно складно атрибутувати фотографії великих фотографічних фірм (К. Фишера, П. Павлова, Шерер, Набгольц и К°), коли не збереглися документи договорів з фотографами щодо фіксації окремих пам'яток. У таких випадках не можливо співвідносити автора фотографії з директором або провідним фотографом фірми, орієнтуючись лише на фірмовий знак. Для визначення авторства можливо залучити інші фотодокументи, порівняти сюжети з негативами, автор фотографій яких відомий. Цікавими є аспекти співпраці того чи іншого фотографа з певним видавництвом й питання придбання негативів для публікації (нерідко фотознімок міг використовуватися одночасно декількома друкарнями і видавничими фірмами). При роботі з ілюстрованими листівками також необхідно виявити наявні перевидання одного і того ж сюжету.

Джерелознавчий аналіз передбачає характеристику археографічних даних документальних листівок, зокрема щодо характеру публікації, використання видавцями одних фотографічних кліше, вивчення написів на зворотній стороні листівок та ін. [9, с.52]. При роботі з відкритими листами обов'язково потрібно звертати увагу на деталі, що відіграють чимале значення для подальшого дослідження, зокрема оформлення адресної сторони, надписи на обох сторонах картки (якщо є), номер у виданій серії, тираж і його об'єми, вибрана видавцями техніка [7, с.64].

Отже, аналіз зовнішніх особливостей відкритого листа дозволяє розглянути не лише художнє й історичне значення джерела з досліджуваної проблеми, зробити висновки щодо специфіки технологічного процесу виробництва, оскільки, крім зображення і пояснення до тексту, враховуються відомості про заклад, що друкував його, відмітку цензурного дозволу, серійності.

Завершальним етапом роботи з документальними листівками є їх внутрішня критика чи характеристика зазначеного об'єкта, що передбачає встановлення його призначення, змісту, теми і завдання [9, с.95]. Зокрема, аналізуючи сюжет та інформацію конкретних документальних листівок потрібно визначити ступінь повноти отриманих відомостей, їх новизну, інформаційну цінність щодо досліджуваної проблеми в порівнянні з іншими джерелами. При їх аналізі доцільно використовувати порівняльний метод, що дозволяє встановити характер інформації, зокрема, унікальність окремих даних. Порівняльний аналіз відкритих листів включає кілька етапів: по-перше, зіставлення зображення відкритих листів між собою, що поглиблює уявлення про цінність джерела і дозволяє визначити серію, видання одного походження, датувати їх і виявити неточності та друкарські помилки, допущені в описах листівок; по-друге, порівняння зображень з іншими фотоматеріалами (оригінальними і тиражованими); по-третє, уподібнення документальної листівки з письмовими джерелами [9, с.65].

Поряд з аналізом візуальної інформації джерела (фотографічного зображення), необхідно розглядати письмовий текст повідомлення, зокрема всі написи і знаки, що становлять чималий інтерес, містять додаткову інформацію про адресатів, об'єкти, що зображенні на листівках. Особлива увага повинна бути приділена видавничій нумерації відкритого листа, кольору написів, за допомогою яких можливо визначити серію та зрозуміти репертуар продукції окремих видань тощо.

Отже, джерелознавчий аналіз документальних листівок – багатоетапний процес, в ході якого вивчається історична епоха та умови їх появи, здійснюється виявлення, відбір та їх аналіз шляхом зовнішньої та внутрішньої критики, проводиться оцінка інформаційної цінності джерела та визначаються практичні рекомендації щодо використання отриманої інформації у конкретному науковому дослідженні.

Список використаних джерел:

1. Белицкий Я.М. Рассказы об открытках / Я.М. Белицкий, Г.Н. Глезер. – М., 1986.
2. Варганов А. Фотография: документ и образ / А. Варганов. – М., 1987.
3. Вероцкий В. Киев на иллюстрированных открытках / В Вероцкий, М. Забочень, В. Киркевич // Советский коллекционер. – 1983. – № 21. – С. 80-81.
4. Евграфов Е.М. Кинофотодокументы как исторический источник / Е.М. Евграфов. – М., 1973.
5. Забочень М. Филократия: краткое пособие-справочник / М. Забочень. – М., 1973.
6. Ковальченко И.В. Методы исторического исследования / И.В. Ковальченко. – М.: Наука, 1987.
7. Ларина А.Н. Документальная открытка конца XIX – начала XX вв. как источник по истории и культуре Москвы: дис. канд. ист. наук: 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / А.Н. Ларина. – М., 2004.
8. Медведев С.И. Иркутск на почтовых открытках. 1899-1917. Историко-библиографический альбом-каталог / С.И. Медведев. – М., 1996.
9. Мельник Л.Г. Предмет і методологія історичної науки / Л.Г. Мельник. – К.: Вища школа, 1977.

10. Позняк П. Київ: Погляд через століття: Фотопутівник / П. Позняк, С. Пятєриков. – К.: Мистецтво, 1987.
11. Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л.Н. Пушкарев. – М., 1975.
12. Радионова А. Открытка как феномен художественной культуры (на материале русской открытки конца XIX – начала XX в.): автореф. дис. ... канд. философ. наук: 09.0004 «Эстетика» / А.Е. Родионова. – М., 1995.
13. Сидоров А.А. Русская графика начала XX века / А.А. Сидоров. – М., 1969.
14. Тагрин Н.С. Мир в открытке / Н.С. Тагрин. – М., 1978.
15. Телеш В.М. Минск на старых открытках (конец XIX – начало XX в.) / В.М. Телеш. – Минск, 1984.
16. Фанштейн Э.Б. В мире открытки / Э. Фанштейн. – М., 1976.

The article considers the attempt of generalization of basic receptions and methods of source study of documentary post cards in presented special literature.

Key words: documentary post card, historical sources, collector, filokratiya, postal, catalogue.

Отримано: 20.11.2009